Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КР

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 27 четверг № 221 (14421)

1925 чылда үндезилеттингеН

Өртээ 3 коп.

ҮЕНИН СУДАЛЫ

ДҮҮН

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

Партияның Таңды район конференциязы Бай-Хаакка болуп эрткен.

«РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында» илеткелди партия райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев кылган. Районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёдун конференцияга база дыйнаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, республиканың партия конференциязынче делегаттарны конференция соңгаан. Партия райкомунуң бирги секретарынга Ю. К. Губарев, секретарьларычга О. В. Стихин, В. В. Мартый-оол, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга Е. К. Ажи соңгуткан.

Бистиң корр.

НЕМЕШПИШААН

«Улуг Октябрь» совхозтуң төп шаңы Саргал хову-трактор бригадазында турар.

— Тараанның баштайгы арыглаашкынын чорудуп тур бис — деп, шаң эргелекчизи Ирина Александровна Дмитриева чугаалады.

— Дүүнге чедир 620 тонна чаа дүжүттүң тараазы дүжүртүнген, Эгезинде дензилекчи турдум, ам мээң орнумда Чечек Тожу ажылдай берди.

Саргалдың төп шаңында тараа немешпишаан. Виктор Голубцов биле Алексей Сүдер-оол «КЗС-20» агрегатта тараа арыглаар үлүг-хуузун үргүлүг ажыр күүседип турар. «ЗАВ-20»-де ажылдап турар Владимир Есипов биле Николай Белобородов олардан дудак чокка ижеНип, тараа арыглаарынга мергежээн.

БӨГҮН

«ТЫВАНЫҢ УРУГЛАРЫ ЧУРУП ТУР»

Республиканың улусчу чогадылга болгаш чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары бөгүн ака-дуңма Моол Арат Республикаже чоруптар.

Республиканың уран түүл школаларының чурулга салбырларының база чурулга школаларының өөренирчилериниң уран чурулга, графика, ус-шевер уран түүл талазы-биле кылган ажылдары кирген «Тываның уруглары чуруп тур» деп делгелгени ажылдакчылар Завхан аймактың чонунга бараалгадыр. Ол ышкаш тыва уругларның чогаадыкчы ажылдарын моол өөнүктерге таныштырарлар.

Делгелге октябрь айны төндур ажылдаар.

ДААРТА

ЧЕДЕ БЭЭР БИС

Улуг-Хем районнуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозу «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынның коллективинге 30 гектар картофель шөлүн быжыглаан. 150 хире кижи картофель ажаалдазынга киришкен.

Шолче колдуунда контора ажылдакчылары — инженер-техниктиг албан-хаакчылар үнүп, шеф дузазын чедирип турар. «Кызыл тудуг» эргелениң бригадазын оон начальниги П. И. Щербаков баштап турар.

— Картошка казар ээлчеглиг үнүүшкүнче бөгүн чоруптар дээривиске, гаражче билдинмес тоянчылар дүне киргеш, автобустуң электри удазынарын үзе-чаза кезип каапкан болду — деп, «Тыва тудуг» ДТК-ның партком секретары Т. А. Воронцова телефон дамчыштыр дыңнатты. — Даарта ыяап-ла быжыглаан шөлүвүске чеде бээр бис.

Девискээр-тудуг каттыжыышкынның эргезинде турар уруглар садтарының коллективтери бо чугула кампаниага идепкейлиг киржип турар. Олар боттарынга хереглээр картошканы шыдаар шаа-биле казып белеткеп албышаан, кол ажылынга шаптараазыннар болдурбайн, ээлчег аайы-биле шефтээшкинче үнүп турар.

«Кызыл тудуг» эргелениң дашчылары ажылынга эртежик келдилер. Соок хүннер келгижеге, бетон кудуп, оорталар кылырын доозар ужурлуглар. Эмнелге тудуунда ажылдап келген аныяк дашчы Николай Донгак бажыңның ийги каъдыда барган. Шыгжап каан мастерогун ол дорааН-на сегирип алды.

— Эрес! Че, канчалдың, белен сен бе? Хоюдуувусту алгаш үндүрүп келем — деп, Николай Донгак ыыткыр чугаалады.

Кыры калбарып чоруй барган бажыңның бир ужунда база оон бир эжи бар болду. Адын Монгуш Херел дээр. Оон даш тудуглар кылырынга улуг сонуургалдыын хоочун дашчылар демдеглеп турду.

Тудуг-монтаж ажылдарының планныг даалгалары канчаар боттанып турарын билип алдым. Тос айларның даалгазы база күүсеттинер ужурлуг. Олар мурнунда беш аал чурттаар улуг бажыны кылырын доосКаш, мында келгеннери ол.

ЧУРУКТА: аныяк дашчы Николай Донгак хана салыышкынында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Шынның» тайылбырлакчызынга сөс

КҮСКҮ АЖЫЛДАР — ХОЖУДААШКЫНДА

Бүгү күштү — хову, шөлдерже

Иже, чардыккан күш-биле ажылдаары берге. Мал чеми белеткээри база күскү дүжүт ажаалдазы — бо ийи чугула кампания дугайын чугаалап турарывыс бо. Кайызы-даа чер албайн турар: республикада сиген белеткели бо хүннерде 36 хуу, а сентябрь 24-те медээ-биле алырга, бо чылың ажаап алыр ужурлуг 75431 гектар тараавыстын 23024 гектарын ажаап алган бис. Бир гектардан дүжүт ортумаа-биле 8,2 центнер. Эрткен чылдың бо үезинде 9,6 центнер турган.

Кандыг-даа ажылдың, эң ылаңгыя сезоннуг ажылдың темпизин, шынарын көөрде, эрткен чылдаазы-биле деңнээр болгай. 1989 чылдың бо үезинде республиканың ажыл-агыйлары 89399 гектарны ажаап апкан турган. Амгы бо үе-биле деңнээрге хөй турган-дыр.

Ам темп чүге кудулааныл? Чөптүг чылдагааннар бар. Бо күзүн ажаалда эгелээрде, дыка-ла чаап турду. Оон бир шаптыктыг талазы чүл дээрге, тараа шөлүнден ногаан масса катап үнген. Тараа чиглээн. Чогум-на ажаалда үезинде шак ындыг бергелер туруп келир деп чүвени механизаторлар, чер ажылының специалистери-даа билип турган. Билбээн, шылгалда хенертен келген дээр аргавыс чок.

Амгы үеде бин-хемчилер бир гектардан 11,8 центнер тараа культураларын ажаап ап турар. Республикада амдыызында эң эки көргүзүг бо. Тараа дээрге үүгү улустуң байлаа. Бо чылын кан-халының болганындан 78443 гектар тараа культураларын үндүр бижинир ужурга таварышкан бис. Ынчангаш аъш-чемге кол культура — тарааның өртек-үнези бо чылын кайы хире болурул дээрзи үстүнде бо сан-чурагайдан безин илдең-дир. Ол тарааның анаа-ла черге кааптар эвес, мал чеми кылдыр ажаап кезип алыр — сорулга ындыг.

Сентябрь 24-те медээ: таңдыжылар бүгү шөлүнүң 72,5 хуузун ажаап алган, тавычада 300 ажыг гектар тараа бар. Темп талазы-биле ийги черде Каа-Хемниң ажылагыйлары — 41 хуузун кескен, тавычада 1000 ажыг гектар бар. Барыын-хемчиктер ажаалдаже чаа кирген. Ол ышкаш Тес-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Кызыл районда, Бии-Хемде ажаалданың темпизи оожум.

«Ийги тараавыс» — картофель ажаалдазы кандыгыл? 1993 гектарны ажаап алыр планныг турган, сентябрь 24-те 846 гектарны ажааган. Бо ажылды Барыын-Хемчиктиң совхозтары черле шору чорукан. Олар 243 гектарны ажаар турган, 180 гектарныын ажааган. Каа-Хемчилер база бо чылын ол культураже кичээнгей салган. 1534 тоннаны ажаагаан, үрезинге 667 тоннаны уруп алган. Ол ышкаш Таңды, Улуг-Хем районнар бо культураны ажаап алыры-биле организастыг ажылдап турар.

Картофель ажаалдазынга хоорай, суурлардан хөй кижи — албан-хаакчылар, сургуулдар, студентилер киржип турар. Ынчалза-даа оларны чөп ажыглавас таварылгалар бар. Чер-черде сагылга-чурумнуң кошкаа шефчилериң ажылынга база шаптыктыг бооп турар. Чижээ, Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозка Кызылдан автотранспортчуларның бир бөлүү картофель казарынга шефтежип чеде бээрге, оларже хулиганнар халдаан, бир кижини аары-биле балыглаан. Совхозтарга дузалажып чеде бергилээн студентилериң чамдыктары, чижээ, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта, ажыл доозулбаанда-ла чана бергилээн.

Дүжүт ажаалдазы саадап турарының бир кол чылдагааны болза, күш ийи чардыккан: мал чеминиң белеткели уламчылавышаан, ажаалда-биле капсырлашкан. Мындыг байдалда берге болуру чөп. Бүгү чуртта ажаалданы онзагай берге байдалда деп Чазак чарлаан болгай. Сеткилиниг оожум, сактырга, ол чугула сезон негелде ёзугаар өй-шаанда чоруп турар ышкаш. Чок, ындыг эвес. Бедик мергежилдиг дуржулгалыг механизаторларның чамдыызы өскээр көжүп чоруй баргылаан, ынчангаш комбайннарга олурлуг механизаторлар чамдык ажыл-агыйларда чедишпес. Бо база корум-чурумнуң республикада кошкак бооп турарының уржүү. Транспорт база чедишпейн турар. Чижээ, «Кызыл тараачын» совхозта ындыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажаалда — ёзулуг шылгалда бооп турар. Бүгү тала-биле.

Амгы үеде дүжүт кайда эки бооп турарыл? Мындыг айтырыгны мен Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чер ажылының талазы-биле килдизиниң начальниги Т. Т. Монгуштан сонуургадым.

— Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 900 гектар тараалыг. Ында дүжүт эки. «Россия» совхоз бир гектардан 15 центнер чедир ап турар. Көк-тараазы чамдык участоктарда 22 центнер. Ол ажыл-агыйның кожазы — «Революцияның чалбыыжында» 12, «Ишкинде» (Сүт-Хөл район) суланың дүжүдү 10-12 центнер чедип турар. Картофель талазы-биле «Күш-ажылдың хостуу», «Хемчик» совхозтарда черле эки. Улуг-Хемниң Торгалыгда Дадар-оол Иргектиң арендалыг коллективи бир гектардан 218 центнер картофельди ап турар. Ында ажаалда уламчылавышаан.

Төмур-оол Тыпынааровичиниң кыска тайылбыры мындыг. Кан-халының турзадаа, тараа база картофельден чамдык ажылагыйлар багай эвес дүжүттү ап турар-дыр. Мурнунда чылдарда С. Тока аттыг совхоз картофельден гектарга онааштыр 7-8 центнерни ап турган. Ам ында байдал бир янзы: Ондар Тас-оолдуң арендалыг звенозу бир гектардан (ийнти шөлү 50 гектар) 170 центнер чедир ажаап ап турар.

Картофельди ажаарынга хөй-ле күш херек. Ажыл кадыг. Ынчангаш «Күш-ажылдың хостуу» совхоз (кол агроному В. Лобаченко) шефчилерни эвилелдээн. Оларга дузалан, каскан картошказының чамдык хуузун садып алырын төпшээреп турар. Оон совхоз түнү-даа чидирбейн турар. Арга-дыр. Ында дүжүт база эки. Шак ынчаар дузалап турар болганда, ук ажылагыйже шефчилер күзелдин-биле баар апарган. Ажылды шак ынчаар сагынгыр, эптиг кылдыр организастаар херек.

Ажаалда харыысалгалыг болгаш берге. Аңаа киржир, ол дээш харыысалгалыг улус-ла хөй. Олар бот-боттары демнежир, кайы-бирээзиниче ажылды чуй кагбас, — негелде ындыг. Чоннуң аъш-чем хандырылгазы эң чугула айтырыг, ол чүгле экономика эвес, а политика-дыр.

Дүжүт ажаалдазында тургустунуп келген бай-дал дүвүренчиг. Үе орайтаан. Ынчангаш ажаалданы организастап турарлардан темп болгаш шынар кол хамааржыр.

Эде тургустунуушкунуңу негелдеэн ёзугаар ажыл-агыйларның херээнге киржип, оларга команда бээр эрге кымда-даа чок. Ажаалдада амгы берге байдал республиканың бүгү чонун дүвүредип турар. Бо сезонның амгы үеде чоруп турарын партияның республика комитединге база чугаалажып көрген. Бо ажылды коммунистер баштап, аңаа эң-не идепкейлиг киржир ужурлуг дээрзин айыткан.

Дүжүт ажаалдазының амгы оожум темпизин бодааш, мал чеми белеткээри-биле ол капсырлашпаан болза, күш чардыкпаан болуругай деп кижи ынчан бодап кээр-дир. Ам канчаарыл? Бар-ла шаа-биле ажылды организастаар, өстүрген дүжүдүвүс шуптузун ажаар, аңмаарлаар, үрезинге, мал чеминге, бодувустуң чемнивиске уруп алыр. Дүжүттү черге кагбас.

Седен ХЕРТЕК.

Чурттуң экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ХООЙЛУЗУ

Социал-политиктиг байдалдың нарының, ниитилелди кризистиг байдалдан уштуп алыры-биле онза хемчеглерни алырының, рынок экономиказынче шилчиирин хандырарының, чуртту эргелеп башкарарының системазын болгаш корум-чурумну быжыглаарының чугулазын өөренип көргеш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Чуртта байдалды экижидер сорулга-биле, бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Соведи өске чурумнарны тургузары чугула эвес деп санап база оон хүлээп алган шиитпирлерин өскертир азы күш чок болдурар дугайын ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелевейн турар таварылгада, ССРЭ Конституциязына дүүштүр нормативтер хевирлиг чарлыктарны дүрген үндүрер болгаш өнчүге, улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын организастаарынга, бюджет-санхөө системазынга, күш-ажыл төлевирингге, өртектер тургузарынга, корум-чурум быжыглаарынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле даалгалар бээр эргени ССРЭ-ниң Президентизинге 1992 чылдың март 31-ге чедир бээр.

2. Ниити-эвилел рыногун тургузарын дүргедири база ол сорулгага эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның бир демниг хөделиишкинин хандырары-биле органнарны болгаш өске-даа күрүне структураларын тургузар эргени ССРЭ-ниң Президентизинге тыпсыр.

3. Хамааты тайбыңны болгаш хостуг-шөлээн чорукту камгалап арттырар, хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш күрүнеНиң сагылга-чурумун быжыглаар, ажыл соксадышкынын арын болгаш өске-даа социал чөрүлдээлерни болдурбас, бүгү нацияларның болгаш национал тургузугларның кады ажылдажылгазын быжыглаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кылып турар күжениишкиннерин деткиринче бүгү улус депутаттарының Советтерин, политиктиг партияларны, профессионал эвилелдерин, хөй-ниити организацияларын болгаш шимчээшкиннерни кыйгырып тур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың сентябрь 24.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Эвилелдиң чаа керээзин чарарын эң кыска хуусаада чедип алыры — бирги чергениң эң чугула сорулгазыдыр, ол сорулганы канчаар шиитпирлээринден эде тургустунуушкуннуң салымчолу, бистиң ниитилеливистиң төөгүлүг перспективазы, кризистиг байдалдан уштунуп үнери хамааржыр апаар. Ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының сентябрь 25-те каттышкан хуралынга онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ чазааның кежигүннери каттышкан хуралга киришкен. Японияның парламент делегациязының кежигүннери аалчылар болуп олурушкан.

Эвилелдиң чаа керээзинин концепциязын ажылдап кылыр талазы-биле консультациялар дугайында Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов дыңнадыг кылган, ол консультациялар бо чылдың чайынында эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, хөй-ниитиниң политиктиг организацияларының төлээлекчилери-биле кылдынган.

Парламентиниң болгаш чазактың ажылчын бөлүү эвилелдешкен 12 республикаларның төлээлекчилери-биле консультацияларны кылган болгаш автономнуг республикаларның дээди албан-дужаалдыг кижилери-биле ужурашкан.

Эвилелдиң чаа керээзинин төөгүлүг ужур-дузазын болгаш оны кыска хуусаада чарарының эргежок чугулазын консультативтиг ужурашыышкынарының киржикчилери билип, бо талазы-биле бурунгаар базымны кылганын Р. Н. Нишанов демдеглээн.

Нарын болгаш харыысалгалыг ажылды боттандырары негеттинип турар. Ол ажылдың кол утказы — амгы болгаш моон соңгааргы хөй салгалдарның хөгжүүр оруун шилип алыры болгаш тодаргайлаары. Бирги ээлчегниң сорулгазы — хамаатыларның амыдырал байдалдарын экижидер болгаш оларның айыл чок чоруун хандырар дугайында сагыш салыышкын болур.

Чаа керээзни ажылдап кылыры болгаш чаа Эвилелди тургузары — чүгле хөй талалыг, коллективтиг болгаш политиктиг ажыл-чорудулга эвес, а төөгүлүг болуушкун-дур. Ол чүл дээрге, бистер шуптувус болгаш кижи бүрүзү төөгүнүң мурнунга, хөй миллион болгаш хөй националдыг совет улустуң мурнунга, бистиң келир үеде салгалдарывыстың мурнунга харыысалгалдыг болурувус-тур деп, илеткелчи онзалап демдеглээн.

Санал-онал бээринге киришкен депутаттарның хөй нуруузунуң бодалын ёзугаар алырга, Эвилелдиң бүгү хамаатыларының чурттап турар черинден база национальндан хамаарылга чокка оларның политиктиг болгаш социал магадылалдарын, эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары, кижи бүрүзүнүң хостуг сайзыралынга байдалларны тургузары чаа керээниң кол дүрген үндүрер болгаш өнчүге, улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын организастаарынга, бюджет-санхөө системазынга, күш-ажыл төлевирингге, өртектер тургузарынга, корум-чурум быжыглаарынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле даалгалар бээр эргени ССРЭ-ниң Президентизинге 1992 чылдың март 31-ге чедир бээр.

2. Ниити-эвилел рыногун тургузарын дүргедири база ол сорулгага эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның бир демниг хөделиишкинин хандырары-биле органнарны болгаш өске-даа күрүне структураларын тургузар эргени ССРЭ-ниң Президентизинге тыпсыр.

3. Хамааты тайбыңны болгаш хостуг-шөлээн чорукту камгалап арттырар, хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш күрүнеНиң сагылга-чурумун быжыглаар, ажыл соксадышкынын арын болгаш өске-даа социал чөрүлдээлерни болдурбас, бүгү нацияларның болгаш национал тургузугларның кады ажылдажылгазын быжыглаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кылып турар күжениишкиннерин деткиринче бүгү улус депутаттарының Советтерин, политиктиг партияларны, профессионал эвилелдерин, хөй-ниити организацияларын болгаш шимчээшкиннерни кыйгырып тур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың сентябрь 24.

Орус кижи болганымда, орус улустуң салым-чолу дээш, Россияның салым-чолу дээш авторнуң сагыш-сеткил саргыышкынын, дувураашкиннин билип турар мен. Ынчалзажок өске улустарга хамаарыштыр Александр Исаевичниң туружу-биле черле чөпшээрежип шыдавас мен. Ук туруш дээрге, чымчаа-биле чугаалаарга, безин хүндүткээшкин чок туруш-тур. Ындыг туруш-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Соңгу Кавказка төрүттүнген болгаш аңаа өскен кижи мен. Авам Черниговка, ачам — Воронежке төрүттүнген. Бистериң шуптувустуң салымчолувус барык ындыг болгай. Ынчангаш кижилерни, улустарны ылгай көөр чорук — ол дээрге эң-не ханы болгаш канчап-даа болдуруп болбас азыышкын-дыр.

Россия Федерациязы, кайда-даа чурттап турар орус кижилер интернационализмге, найыралга, кады ажылдажылгага шынчы дээрзинге бүзүрээр мен деп, М. С. Горбачев чугаазының түнелинде онзалап демдеглээн. Бүгү мордаантарны ажып эртер бис, чүге дээрге бистер шын орукта туруп турар бис.

Санал бээри-биле ат биҗиткен 32 кижиниң иштинден 18 депутаттар сачал бергеН сөөлүнде олар санал-оналларны соксадыр деп шиитпирлээн.

Эвилелерни болгаш немелделерни киирген сөөлүнде чугаалажып көрдүнген айтырыг талазы-биле доктааллы хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралы сентябрь 26-да үргүлчүлээн.

(СЭТА).

ЧОННУҢ ХУУДА МАЛЫ

● Ол талазы-биле чамдык бодалдар ●

Ажыы-биле чугаалаарга, рынок экономиказынче шилчээнде амыдырап аргадаарының бир чугула аргазы — хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери. Коллективтер-даа, тус-тус өг-бүлелер-даа ындыг апаар. Бот-орулга-чарылга ол ышкажыл. Ийе, хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери бисте сөолгү үеде черле шын орукче кирип бар чыдар. Оон ажык-дузазын ажыл-агыйларның удуртукчулары база малдыг, огородтуг өг-бүлелер-даа биле берген. Бо удаада мен чоннуң хууда малының дугайында көрген, билген чүүлдеримни, ол талазы-биле чамдык улустуң база бодумнуң бодап чоруур чүүлдеримни номчукчулар-биле сүмележир бодайдыр мен.

Мен ам Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1990 чылдың январь 22-де үндүргени республиканың көдээ чурттакчы чонунуң мал-маган-биле хандырылгазының дугайында медээзин көруп олур мен. Бо чылдың январь бирээде бистің республиканың көдээ черлеринде 38909 өг-бүле бар дээн-дир. Оларның 25 хуузу кандыг-даа малды азыраайн турар, чеченчидип чугаалаарга, шай хүрертиптер сүт чок олурар улус-тур. Эң ылангыя Тожунуң өг-бүлелериниң 43 хуузу, бодап көрүнер, 43 хуузу мал-маган азыраайн турар. Эң ылангыя аная бода малды ажаап азыраарына дыка-ла таарымчалыг оран ол деп бодум хууда ынчаар санаар мен. Кайыдаа совхоз саар инектерлиг фермаларлыг болгай. Одарбелчиир ында кызыы деп, кым-даа ынча дей албас. Сигенни чежени-даа белеткеп ап болур. База бир чугула үүл — Тожуда мал оору барык чок эвес. Черле канчап ындыг чоор ол. Азы Тожунуң чону ачылар бис дээр болгаш ындыг бе? Кайын ам: аргазында ап дээрге кижиниң одээнде азырап алган малы эвес ышкажыл.

Хуузунда мал азыраар талазы-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр районнарда байдал ескелерден дээредир: оларда өг-бүлелерниң үүле 15-18 хуузу мал азыраайн турар. Шын харын, мал азыраарда үүткүл херек. Өскээр чугаалаарга, салым чок. «Чүрек чок» кижилер хоржок. Салымныг кижи 1 хойдан-на чоорту бүдүн кодан малды азырап, көвүдедип эккээр, а «чүрек чок, салым чок» болза, 1000-даа хойну, өшкүнү хүлээдип бергеш, ону азырап ал дээр болза хоржок ийин. Макаа чангыс-ла чижектен киирип көрейн: Сүт-Хөлүн «Октябрь 30 чылы» совхозунда Дарышмаа Орус-ооловна Куулар өг-бүлези (аренда-биле ажылдап турар улус) 1989 чылда совхоз малындан 6 муң рубль орулганы алган, а боттарының хуузунда малындан 8 тонна эттi, 300 килограмм дүктү дужааган. Бо-дур! Мен ол малчын-биле бодум хууда ужуражып, аал-оранынга чораан мен. 1988 чылда үүгле сүттен бешин 1500 рубль орулганы киирип алган өг-бүле үүве. Ол хире сүттү дужаагаш, чогум кыжын чиир аажы, саржааварны канчанган силер дээрзин айтырарымга, үүү дээн деп бодаар силер? Күсү айларда четчир кылдыр белеткеп аар улус болган-дыр.

Статэргелелдиң медээзин улаштыр көрээлиңер: бисте көдээде 100 өг-бүлеге 217 бода мал, 93 хаван, 227 хой, 372 ешкү онаажып турар. Ниитизи-биле бо. А тус-тус районнарда кандыгыл? База-ла 100 өг-бүлеге онааштыр Моңгун-Тайгада 1878, Барыын-Хемчикте 1854, Бай-Тайгада 1737, Сүт-Хөлде 1626, Чөөн-Хемчикте 1268, Эрзинде 1381, Бии-Хемде 813, Улуг-Хемде 760, Тес-Хемде 678, Кызыл районда 534, Таңдыда 523, Каа-Хемде 475, Тожуда 181 бооп турар. Чыл эгезинде ындыг.

Кайы-ла районнуң чурттакчыларында хуу мал хейдур, эт, сүт, дүк садар талазы-биле даалгаларны күүседири белен дээрзин айтып каалы. Бо чылдың сес айларының дургузунда улустуң хууда ажыл-агыйындан 1683 тонна эттi дужаган. Ам олар малын дужаарының кидин түлүк үезин келген. Чүге дизе кыштаглаашкын мурнунда олар хой малды дужаар чакчылдыг.

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйындан күрүнеге база совхозтарга-даа хой орулга кирер. Артыкшылдыг малын совхозунга дужаар дугайында чамдык өг-бүлелер шуут-ла керээ чарылап турар апарган. Эттеп, дүктен-аңгыда, чайын сүттү база дужаап турарлар.

Чогум чамдык черлерде улустуң хууда малындан продукция садып алырынче белеткел конторалары, ажыл-агыйлар-даа чамдыкта шоолуг сагыш салбайн баар таварылгалар бар. Сүт планын күүседири республиканда тос айларның түннелиби-биле бергедээн. Ол хиреде чайын улустуң хуузунда малындан артыкшылдыг сүттү садып алырын эки-ле организастап чадашкан бис.

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле Каа-Хемде Бүрей-Бай-Хаак, Бай-Тайгада Кызыл-Даг кодээ Советтери бүгү республиканга кыйгырыг үндүрген турду. Оон аңгыда, республиканың улус-чу контроль комитеди биле «Шын» солуниуң редакциязы ол-да айтырыг талазы-биле «төгерик столга» беседа база эрттирген. «Шын» солуниуң арыннарында «Саар инээм чүге чогул?» деп чугаага хөй-ле улус киришкен. Чогум ол чугаага чер-чер Советтериниң күүскомнарының даргалары, өзулуг-ла ук айтырыгны шимчедир ужурлуг улус ол, кириштээни элдептиг болган үүве. Редакция чагаларны парлаарда, чамдык Советтериң аттарын ооң эгезинде шуут-ла адап турган болдур эвеспе. Ол удуртукчулар чоннуң көдүрүп турган айтырын та үүү деп көрген үүве, — билдинмес.

Ам малды өстүрер талазы-биле тускай доктаал-даа бар, шыдаар кижи шаа-биле өстүрзүн деп дорт-ла айтып каан. Ээ, мурнунда болза, бергеден-ле турган болдур бис ийин. Ажыы-биле чугаалаарга, хуузунда хой малдыг улусту харын мырынай буруулуг, кем-херек үүлгеткен кылдыр-даа санаар чыгыы турган бис. Эң өдекке турда, инектен ынча, шээр малдан ынча дээш, хөй акшаны чөпшээрел чокка тыртып ап турду. Чижээ, Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадырга ындыг болган. Малды өстүрбес, көвүдетпес дээш кайы хире моондак-шаптык бооп турандыр. Бодаары безин берге аа!

Кижиниң хуузунда малы турарга кандыг-бир чылдагаан-биле совхозтуң өскүнган малын төлээрде, дуюг «бастырарда» база белен ышкажыл. Хураганны-даа киир кааптар.

Ынчалза-даа хуу малды өстүрериңде бисте каалама орук ам-даа эки-ле ажытынмаан. Оларны өскелээр, артыктаар чорук чиде бербээн. Оларның ээлериңде база-ла бар, харын. Чамдыкта совхозтуу-биле, чижээ, эки уксаалыг инектерни солун аппаар-дыр. Зооветспециалистер база буруулуг, учёт-отчёт багай-дыр.

Улустуң хуузунда малы тараа, сиген шөлүн саза базып турар деп чаргы-чаалыла эндерик — Бай Тайгадан, Сүт-Хөлден, Чөөн-Хемчиктен-даа кээп-ле тур. Кадат багай-дыр, кадат! Черчер Советтери ону организастап чадап турар. Шын харын, ону кудумчу, квартал аайы-биле бөлүглежип алгаш, ээлчежип каларып турарлар бар. Ол-дур, магалыг арга! Ону суур бүрүзүнге организастап болбас бе? Болур. Эң ылангыя өөренинчилер, студентилер хөй-биле чаныр кээрлер. Оларга аъттаа херек чок болгулаар ышкажыгай.

Оор — чоннуң хууда-даа малының «дерт буттуг» дайзыны ол. Та канчаар үүве! Коданың эзизиреди сүрүп аппаар. Ол талазы-биле, чижээ, дүнеки үеде мал ээлериниң тускай дружинаны база тургузуп алза үүл? Олар совхозтарда тускай дружинаның составынга тургайла. Үүгле хуу малды карактаар эвес, ниити корум-чурумга база дөгүм болгай.

Сөолгү үеде оорнуң бир хевири тывылган: чазын кыргылда үезинде улустуң өшкүлери черге эзи чорда, «кайгалдар» оларны кедеп турган кыргыш аппаар. Кежээ ындыг өшкүлер «чиигей берген» чаныр кээр, ээлери танывастар. Бай-Тайганың Кызыл-Даг-та ындыг каттырынчыг үүлдер болгулаан.

Чамдык улустуң мал азыравас чылдагааны — оорларга «азырап бергеш канчаар ону» дээрлер. Чегенген аан. Бир эвес мындыг-ла турар болза, чегенмейн канчаар. Оорлар-биле шыңгыы, эптеш чок, кам чок демисел херек! Арга бар. А бо талазы-биле силерниң бодалыңар үүл, эргим номчукчу?

ООР-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ КАМ-ХАЙЫРА ЧОК БОЛУР УЖУРЛУГ

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйындан күрүнеге база совхозтарга-даа хой орулга кирер. Артыкшылдыг малын совхозунга дужаар дугайында чамдык өг-бүлелер шуут-ла керээ чарылап турар апарган. Эттеп, дүктен-аңгыда, чайын сүттү база дужаап турарлар.

Чогум чамдык черлерде улустуң хууда малындан продукция садып алырынче белеткел конторалары, ажыл-агыйлар-даа чамдыкта шоолуг сагыш салбайн баар таварылгалар бар. Сүт планын күүседири республиканда тос айларның түннелиби-биле бергедээн. Ол хиреде чайын улустуң хуузунда малындан артыкшылдыг сүттү садып алырын эки-ле организастап чадашкан бис.

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле Барыын-Хемчиктен Кенден Ооржак деп пенсионерни республиканга болган бир хуралга аажокла килен-биле шүгүмүүлеп турганын кулаам-биле дыңнаан мен. Совхоз девискээринге туруп алгаш, одарбелчиирни ажылгап турар, хой уруг-дарыңны чиик автомашиналар садып берген деп падежтерге ол хөөкүйүн адын дыка-ла өскертип турган ийин. Машинаны күрүнеден-не садып алган болдурам, ындыг болганда, мал продукциязы орулга бооп, күрүнеге кирген, ооң эзиндин бистер, садып алыкчылар-ла, чөөн болган-дыр.

Кезек үеде хуузунда малды совхозтуу-биле кады-турыгспас дээш база-ла кежээлеп турдувус ийин. Оон бергезин чүү дээр силер: хуу мал кадарар улус дээрге, дорту-биле чугаалаарга, байыр турганнар, ээзи чеде бээрге, «оор аппарган», «боруу чип каапкан», «аарааш өлген» дээш чеже кижини мегелеввэн дээр силер? Ат үүве болбас ийикпе. А олардан негеп алыр харыың база чок турду, керээ безин чарбаан. Ол кадарчыдан алыр дээш-даа чүүү алыр турган боор. Ол чорук улустуң хөөнүнге детген турган үүве. Оон аңгыда, совхозтар боттары, өскээ Советтер база шинтпирлээш, малчын кижиниң хуузунда малы ылангыя Барыын-Хемчиктен Кенден Ооржак деп пенсионерни республиканга болган бир хуралга аажокла килен-биле шүгүмүүлеп турганын кулаам-биле дыңнаан мен. Совхоз девискээринге туруп алгаш, одарбелчиирни ажылгап турар, хой уруг-дарыңны чиик автомашиналар садып берген деп падежтерге ол хөөкүйүн адын дыка-ла өскертип турган ийин. Машинаны күрүнеден-не садып алган болдурам, ындыг болганда, мал продукциязы орулга бооп, күрүнеге кирген, ооң эзиндин бистер, садып алыкчылар-ла, чөөн болган-дыр.

Кезек үеде хуузунда малды совхозтуу-биле кады-турыгспас дээш база-ла кежээлеп турдувус ийин. Оон бергезин чүү дээр силер: хуу мал кадарар улус дээрге, дорту-биле чугаалаарга, байыр турганнар, ээзи чеде бээрге, «оор аппарган», «боруу чип каапкан», «аарааш өлген» дээш чеже кижини мегелеввэн дээр силер? Ат үүве болбас ийикпе. А олардан негеп алыр харыың база чок турду, керээ безин чарбаан. Ол кадарчыдан алыр дээш-даа чүү алыр турган боор. Ол чорук улустуң хөөнүнге детген турган үүве. Оон аңгыда, совхозтар боттары, өскээ Советтер база шинтпирлээш, малчын кижиниң хуузунда малы

ХОЙЖУ

ЧУРУКТА: Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң мурнакчы хойжузу «Күш-ажылчы шылгарал» медальдың эдилекчизи Хүлер-оол Салчак.

Ким БУЛУГУН чураан.

● ● ●

Социал айтырыглар

АСПАС ДИЗЕ, АЙТЫРТЫНЫП ЧОР

Тыва улустуң бо мерген өстериниң утказы аажок улуг. Эң ылангыя ам ажылшчилери өг-бүле, аренда керээзинче шилчип турда, шилчий бергенде, айтырыглар ыяап-ла тургустунуп келир. Биске Өвүрден мындыг чагаа келген: «Мени Түлүш Авыр-оол Сагаан-оолович дээр, колхоз, совхоз бүдүрүлгезинге ажылдаандан бээр 25 чыл ажыр хой кадарып келдим.

Бистің Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң малчыннарында болгаш бот-хууда мындыг айтырыг билдинмейн турар. Январь айның санаашкынында малчыннарның малын санааш, коданда малдың баш санаанга планны кылгаш, ооң чыл иштинде үнер хорамчазын планнавайн чыткаш-ла (азы дүк кыргылдазынга дээр аарыглардан хорамча тургустунуп кээрин бодавайн), планын кылгаш, техниктиг чөвүлелге бадыткап каапкан боор-дур. Санаашкын кылып келген даргалар ол-ла дораан чыл иштинде социалистиг хүлээлгезин база кылып чоруурлар. 460 төрүүр хойлуг болза, улуг башка камгалал 98 хуу азы чыл иштинде 100-тен 2 баш хорап, янзы-бүрү чылдагааннардан үнүп болзун дээни ол. Мен амгы үеде хураган кадарып турар мен.

Чыл эгезинде 700 баш 1889 чылдың хураганы үүве. Санаашкын кылып келген даргалар 700 башты санааш, ол-ла башка дүк планын тургузуп алды. Социалистиг хүлээлгезин, өг-бүле керээзинде ажылдап турар болганымда, 100 баштың 98 хуузун камгалаар сен дээн, азы 100 баштан янзы-бүрү чылдагааннар-биле 2 хураган хорай бээр дээни ол. Азы 1990 чылдың октябрь 1-де 686 баш хунан хой турзун дээни ол.

Хураган кадарарга, эргин аарыы дээр, бажы дескинер аарыгдан өлүрү хөй боор чорду. Мээн коданымдан 20 хураган эргиилел, эткe хереглээр ужурга таваржырга, совхозумга 20 башты өлүргеш, кежин дужаан бердим. Ам канчаар, социалистиг хүлээлгеден 6 башты ажыр хораткаш, эдлин, кежин дужаадым. Хой кыргылдазының үезинде 680 хураганны кыгыдыл кээримге, эткe хереглээн 20 хоюмнуң дүгү четпейн барды, даргаларымга баарымга, планыңны күүсетпээн сен дидилер.

— Шыдаар шаам-биле кадардым, 20 хунан хойнуң эдин, кежин дужаадым. Силер мээн 20 кежимни хүлээп алгаш, Хову-Аксынга улуг өртекке садып алдынар. Дүк планымдан казып болбас чүве бе? — деп чадаштым.

Бир башка онааштыр 1.2 кг. ынчангаш 20 хунан хойдан 24 килограмм дүктү кайыын-даа тып эккел дээрдир. Четпейн барган дүктүн өртээн совхоз бистің алыр продукциявыстан тыртып алгаш баар боор-дур. Дүктүн өртээн тыртып алыр болганда, дужааган 20 алгывыстың өртээн төлеп бersе. Дужааган алгывыстың өртээн төлевес боор-дур.

Совхозтуң экономистери план тургузарда турган мал бажынга чыл эгезинде планнап алыр, үнер хорамчазын планнаваска, бүдүрүлге планы канчап күүсеттинерил, планы четпейн баарга, чондан дүк садып халдып, хилинчектенип турар. Бо дугайын редакция дамчыштыр харыылап бээрин мээн бригадам малчыннары болгаш бодум улуу-биле диледим.

А. ТЮЛЮШ.
Кара-Тал бригадазы.

Бо чагааны бистер Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң планнаашкын бөлүүнүң кол экономизи Ф. Гариповка көргүскен бис. Ооң харыызы мындыг:

— «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хемчээлин, малдың продуктулуг чоруун, база көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң өске-даа көргүзүглерин совхозтар боттары тус черниң байдалдарын, мурнакчы дуржулганы өөренип көрүп турган, көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүненің садып алыры планнарын күүседири база ажыл-агыйның иштики хереглелдерин хандырарының эргежок чугулазын барымдаалап планнаар.

Ниити дүктүн бүдүрүлгезин чыл эгезинде турган хойнуң баш санын база чыл эгезинде турган хойнуң бир бажынга онааштыр ортумаа-биле чежени кыргып ап болурун барымдаалап санаар. Бир эвес кыргылдага чедир хойнуң баш саны көвүдээн азы эвээжээн таварылгада, дүктүн ниити кыргылдазының планы көвүдээр, чок болза эвээжээр ужурлуг.

Бир эвес чыл дургузунда хойнуң баш саны малчынның бодунуң буруузу чокка эвээжээн болза, ооң уламындан чедир албааны продукцияның өртээн малчынның ниити алган орулгазындан тыртпас.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары чедир алдынмаан продукцияны «кайыын-даа болза тып эккел» деп негээр эргези чок. Малчын кижи хойну өзээш, ооң кежин сойгаш, ол кешти арыглап аштааш, херип белеткеп кааны дээш (бир башка онааштыр) 2 руб. 50 көпеекти совхоз книр хүлээп алган таварылгада төлеп бээр. Оон аңгыда, халдавыр чок аарыгдан өлген хойнуң кежин сойганы дээш, ол кешти белеткел организацияларынга садыпкан таварылгада, совхоз ол кештің өртээнің 50 хуу чедир өртээн база төлеп бээр».

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Эрткен чайын республиканың малчыннар Наадымынга илеткелге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Сергей Сидоонуң дуржулгазының дугайын чугаалааш, ону өске малчыннарга шиңгээдир, ажыглаар болза эки дээрзин айыткан. Шынап-ла, ол өг-бүлениң дуржулгазы солун. Үүл дээрге, катон кажааны ам дөрт чыл дургузунда ажыглап турар улус-тур. Ужуру болза ындыг кажаага төрүвес хойларны кыжын тургузар, а С. Ш. Сидоо төрүүр аныяк хойларны баштайгы чылында орта кажаалап, шенелде кылып киритпкен. А чылыг кажаазы ол үеде анаа хос турган. Түүнели чүү болган деп бодаар силер? Бир дугаар төрүүр 100 хоюнга онааштыр 89 хураганны, ийи дугаар чылында — 93, а бо чылын 95-ти алган. Дүк талазы-биле баштайгы чылында 1,3, а 1990 чылда 1,8 килограммны кыргып алган. Өг-бүле тыва уксаалыг хойну кадарып турар. 1989 чылда продукцияны пландан ажыр алганы дээш немелде төлевири 3 муң рубль, 13 хураган болган.

Бо арганың ажыктыг чүүлү үүл? Хамыктын мурнунда, кажааның (катоннуң) өртээ чиик. Ол кажааны үүден

Катон кажаалар ажыктыг

канчалдыр кылырының дугайында «Шын» солуна шуут чуруп, бижип үндүрген үүве. Ол дээрге төгерик кажаа, дөвээ делгем, а дээвирги кызаалап келген, бодүүнү-биле чугаалаарга, чадыр-өг дег. Кол-ла материалы саван азы хыргыыш. Өртүзунда улуг быжыг чагылыг. Саванны пресстээш, чыып үндүрүпкен. Ханазы шааращ ыыштар. Катон кажааның бирээзинин өртээ 350—400 рубль. Төлевилел өзугаар ам тудуп турар кажаалардың бирээзиниң өртээ 30—40 муң рубль чедип турар болгай. Бо ийнсан-чурагайны деннеп көрээлиңерем. Ылгалы кайы хире улуг-дур.

Моон алгаш көөргe, ындыг кажааны тудуп, ажыглаарга, хойжунуң бодунга база совхозка-даа камналгалыг. Ийнде, хөй ыяш чарыгдавас, ол бойдусту камнап турарывыс-тыр. Оон ынай үүл? Ындыг кажаага хой дадыгар, белен аарывас. Дүгү быжыг, узун, арыг. Ынчангаш шынарлыг. Өртээ улуг.

Ажыл-агыйларның экономиказы ам-даа кошкак үеде хойга улуг кажаа тударга хөй акша-хөренги үнер деп үүве кандыг-даа санаашкын чокка билдингир. Эң ылангыя малчыннар массалыыбиле аренда керээзинче кирип турар үеде оларның сонуургалынга улуг өртектиг кажаалар таарышпас. Бодап көрээлиңер даан: Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозта арендатор Дарышмаа Куулар кышкы кажааның хөлезини дээш чылда 290 рубль төлеп турар. А катон кажааның өртээ кайы хире ийик?

Амгы үеде Каа-Хемде, Улуг-Хемде ийи-чангыс-ла катон кажаалар бар дээрзин Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчылары чугаалап турар. Эки үүлдү дораан-на чүге ажыглап, шиңгээдип албас улус боор бис деп айтырыг турып кээрдир. Бистің амгы үеде кол сорулгавыс болза, эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, хөй орулганы алыры. Ындыг болганда катон кажааларны таржыр черлерге ажыглаар болза эки-дир. Сүт-Хөлдүң, Барыын-Хемчиктің, Тес-Хемниң, Эрзиниң, Өвүрүн-даа кыштагларынга ындыг кажаалар таржыр ышкажыл. Даг черлер кыжын чылыг дээрзи билдингир болгай. Бисте бадыткаттынган эки үлегерчижек бар-дыр. Катон кажааларны бистің кожаларывыс — Бурятияда, Хакасияда база Чита области шагдан бээр ажыглап келген-дир.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистің чамдык совхозтарывыс ажылчыннарынга белгя төлеп бээр акша-төгерин чамдыкта бергедей бээр болгай. Ынчангаш ам катон кажааларны тудуп, ажыглаар дугайында ажылагыйларның удуртукчулары, специалистери ханызыбиле бодап, бир янзы көөр болза эки-дир. Ындыг харын, бо шагда үстүнден командылап чагырар, дужаарарга чок. Ынчаарга бир-тээ, бот-башкарның ажылдаар апарган болганывыста, амыдыралда бадыткаттынып турар шак ындыг эки үүлдерни дораан-на сегирип ап, ажыл-ишчи шынарын көргүзер ужурлуг бис аа.

Кым-на айтырып, сураглап чоруурул, ол күзээнин чедип алыр. Ынчангаш катон кажааның схема-чуруун, херек дээр болза, Агроүлетпүр эвилели дораан кылып берип болур.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Малдың үзүн аайы-биле бир минутада үрээниң согары аңгы-аңгы болур: мыйыстыг бода малдыы 50-80, шээр малдыы — 70-80 катап, хаванныы — 60-80, ишинин — 36-48, тевения — 32-53, чылгы малдыы — 22-44 катап.

Тынары: (база-ла бир минутада) аът — 8-16 катап, мыйыстыг бода мал — 10-30, шээр мал — 12-30, хаван — 10-20 катап.

Температуразы: чылгыныы — 37,5-38,5; мыйыстыг бода малдыы — 37,5-39,5; шээр малдыы — 38,5-40,0; хаванныы — 38,0-40,0 градус болур.

Бо үүлдерни билип алыры ол малдарның аарыг-кадыын тодарадырынга ажыктыг.

● ● ●

Кажаага база кадат үезинде-даа мал ыяш-дашка, кажаа азыынга, ында-мында билдинмес кадагга, демирге болгаш оске-даа үүлдерге кежип бо-ла чара алзып алган болур. Чамдыкта харын балыг иринээр, ынчангаш малга дыка хоралыг. Бо үүлдү болдурбас дизе, кандыг хемчеглерни алырыл?

Балыгланган кештин дүгүн кыргыыр, доозун-довуракты, малгашты, хирни оон арыглаар. Балыгны долгандыр 5-10 сантиметр хире девискээрни кыргыыр. Оон соонда кешти чылыг сут-биле саваннап чуур, азы чок болза, нашатыр спиртин сугга 0,5-1 хуу кылдыр холуп алгаш, оон-биле чодуп, чүп кааптар. Оон спирт база йод-биле чаар. Бир эвес доп-дораан дуза чедирери эргежок чугула болза, чүбайндаа, йодтуң спирт холумактыг 10 хуулуг холумаа-биле ийи катап чаар.

Малтын бүрүзүнге аптечка (ветеринар сумказы) ыяап-ла турар ужурлуг.

КҮЗЕГДЕ

Күс болза үргүлчүлелиниң талазы-биле кыштың соонда турып турар. Күс — малды дурнуктур семиртип алырынга эң-не таарымчалыг, түнел үе. Күс 75 хире хонук үргүлчүлээр. Ол — күзеглээшкин үезин. Бо үениң онзагайы чүл дээрге малга дыка-ла таарымчалыг: ымыраасээк чок, хүн дургузу амдыызында узун, өөт-сиген чедишкен. Ындыг болганда малды кадарарынга өзулуг-ла чаяап кааны-биле демей үе. Эң ылангыя дүнеки кадатты кая-даа организастап болур.

Ам болза эртен 6 шак 30 м. турда-ла, чер чыып кээр, а кежээ барык 21 шакка чедир кадарар. Октябрь, ноябрь айларда хөй малды күрүнеге дужаар болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, бо үеге чедир садып келген малывыстың деңгилдези пат болган. А күстү ажыглааш, күрүнеге дужаар малдарны шуут дүн-хүн чок кадарза эки.

Ам эзт өртээ улгаткан. Чижээ, мыйыстыг бода малдың 1 килограмм эң семис дээн эзди сентябрь 15-ке чедир чүгле 1 руб. 70 көпеек турган болза, ам 5 рубль. 04 көпеек четкен.

Күзүн мал кадарарынга эштиг бир чүүл болза, дүжүдүн ажаап каапкан ховулар, шөлдер. Ынчалза-даа тараа хоорзунунга төрүүр хойну үр кадарарга база таарышпас. Бо талазы-биле малчыннар специалистер-биле сүмележир херек.

Чаа кажаавыс доозулбаан

«Хемчик» совхозтуң Ыйгылак сүт-бараан фермазының амгы үеде ажыл-ижи, эң ылангыя кыштаглаашкынга белеткели кандыгыл? Ол дугайын бистің штаттан дашкаар корреспондентивис Хоюг-оол Монгуш коллективтің удуртукчузу З. К. Хомушкудан сонуургаан. Ам оларның аразында болган чугааны моон адаанда парладывыс:

— Зоя Көрей-ооловна, силерниң ферма бо чылдың бирги чартыында районнуң СБФ-леринде бирги черде болган болгай. Амгы үеде планныг сорулгаларны канчаар күүседип тур ирги силер?

— Чайгы үеде малды эки семиртип алыр, хөй сүттү саар дээш тайгаже эрте-ле үнген бис. Ортаа-Шыраа-Булак деп черде тайга эдээнге чайлагладывыс. Таарымчалыг чер. Чазын база чайның эгезинде чаъс чагбаанындан эгезинде хиреліг турду, оон оът-сиген чоорту демей-ле, четчип үнүп келген турду. Саар инектерге немелде чемни база берип турдувус. Оон түннелинде бо хүннерде планны ажыр күүседип чоруп олур бис.

Фермада саар инээвистің баш саны 220. Эрткен чылдың сес айларында турган түнелден 23310 килограмм сүттү хойну саап алган бис. Өскээр чугаалаарга, саар бир инектен сес айлар дургузунда 1199 килограммны алдывыс. Август айда бүрүнү-биле чаап турду. Оон башка оондаа хөй сүттү саап ап болур турдувус.

— Ам үшкү квартал доостурунуң бүдүүзүнде планны күүседириниң байдалы кандыг-дыр бо?

— Квартал планын күүсе[illegible] малчыннарывыс шалыпкын ажылдап турлар. Ам 10 тонна сут арткан. Ажыр күүседириниң аргалары бар. Ам мал чемин немей берип, саалданы көвүдедип тур бис.

— Кыш-даа келди-ле, Зоя Көрей-ооловна, байдалыңар кандыгыл?

— Шын харын, кыш келди. Белеткел ажылдары уламчылап тур. Ферма кыштаавыста, суурда кежүп келген бис. Кээп хонупкан бис. Кажаа-хораа септээр бир эвено бар. Оон аңгыда, ферманың ажылчыннары боттарывыс база киржип тур бис.

Сагышсырап-ла турар үүвевис — эрткен чылын-на ажыглалга кирер ужурлуг турган кажаа бар. Инек кажаазы-дыр ийин. Ону кежүп чоруур № 741 колоннаның тудугжулары ам-даа дужаавааи. Кылыр ажылдар-ла хөй. Ам тудугжулар аная хол дегбестеди. А совхозтуң удуртукчулары чамдык дериг-хереклелдерни база оларга тып бербейн турары эдлептиг үүве. Кажааның иштин шалалаар, өдек үндүрер механизмнерни аптеп тургузары ындыг-ла белен эвес. Кыш келди ышкажыл. Ам оларны кажан эргин кыла кааптарыл? Бир эвес бо чылын дужаап шыдавас болза, чамдык инектеривис та канчаар, турар, чыдар чери чок ийин.

А мал чеми-биле ажырбас боор бис. 2000 ажыг тонна силос, 900 тонна сенаж болгаш сиген, саван бар.

ССРЭ-ниң КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК КОМИТЕДИНДЕ

Бо чылдың сентябрь 16-дан 17-же дүнезинде чопшээрел чок митинг соонда, халдаан болук кижилер Грузияның Күрүненин айыыл чок чорук комитединиң бажыңынче халдаашкын кылганнар. Чиңге, шиш баштыг демирлер, трубалар кескиндилери, ломнар туткан 100 хире кижи бажыңче шургуп киргеш, сонгаларны, эт-септи, телефон аппараттарын чуура шаап каапканнар. Оларның чамдыызы истелге килдизиниң өрээлинче киргеш, чамдык документилерни, видеоаппаратураны, ажылдакчыларның хууда эт-хереклеринде оорлап алганнар.

Комитеттиң бажыңының иштинге турган хөй эвес ажылдакчылар багай чүве болу бээр деп бодааш, самыын үүлгедикчилерге удур боо-чепсек ажыглаваннар.

Халдакчылар Грузияның Күрүненин айыыл чок чорук комитедин тарадырының дугайында, а ол ышкаш Иштики херектерниң Адиген район килдизиниң начальниги оралакчысының өлүрткенинге каразыткаш туттурган бир кижини хостап үндүрер дугайында негелде кылганнар. Удурланган таварылгада оон-даа артык үрегдээшкин, харын-даа ажылдакчыларга хамаарыштыр каржы аажылаашкын кылары-биле олар кыжанганнар. Элээн үе эрткенде, үүлгедикчилер бажыңдан үнүп чорупканнар. Грузияның Күрүненин айыыл чок чорук комитедин долгандыр дүшкүүрлүг байдал хевээр артпышаан.

ССРЭ-ниң КАК-тың коллегиязы Грузияның Күрүненин айыыл чок чорук комитединге хамаарыштыр вандализм үүлгедишкининге хамаарыштыр ханы киленнээшкинин илеретпишаан, дараазында үүлдү медеглээри аргежок чугула деп санап тур.

Грузияның КАК-тың бажыңынче халдаашкын — ол дээрге күрүненин айыыл чок чорук органнарынга удур дүржок кампанияның экстремисчи чоруунун илерээшкининдир. Оон сорулгазы—КАК-ты кызырары, чарары, харындаа үзүткаары. Барыын чүктүн тускай чамдык албан черлериниң күткүүшкүннүг пропагандазынга алзып, хөй-нитинниң санал-оналынга ону күш-биле албадап киирер дээн ол күштериниң сандарадыкчы ажыл-чорудулгазын боттандырарынга Күрүненин айыыл чок чорук комитеди шаптыктап турар чадавас. КАК организастыг кем-херек үүлгедишкинин-биле демиселче кирип, ол херекке көскү баштайгы түнелдерни чедип аппан соонда, олче халдаашкынларның күштелгени таварылга эвес.

Күрүненин айыыл чок чорук органнарынга удур кампанияда Прибалтикада, Украинаның барыын областарында болгаш өске-даа чамдык девискээрлерде ышкаш, ажылдакчыларны мораль талазы-биле кызып-кыяр чорукче, оларны каржызы-биле ажылаар кыжаныышкынче, девискээр талазы-биле органнарның бажыңнарын бүзээлээр таварылгаларже шилчип бар чыдар.

Күрүненин айыыл чок чорук комитеди демократтыг күрүнеге күрүне структураларының ажылын сайзырангайжыдарынга идигни бээр деп үвени медереп билбишаан, ол бодун шүүмүүлүнден дашкаар тургуспайн турар. Ынчалзажок, кажан демократчыдылгага болгаш ажык-чарлыг чоруккa чажыртынып алгаш, ССРЭ-ниң КАК-тың ат-алдарын баксырадырынче уланган орадаажыыщкыннарны, а амгы үеде аңаа удур үүлгедишкиннерни ажыы-биле кылып эгелээнде, ниитизи-биле нурттун айыыл чок чоруунун системазынга ооң-биле когаралды чедирип турар-дыр. Хөй-ниитинин чамдык кезээниң сагыш амыр болгаш тамчыктыг байдалынга хамаарыштыр үүл дизе, бистин чуртувуска удур даштыкы түскай албан черлериниң разведка ажылының идепкейжээнинин дугайын херек кырында боттуг байдал херечилеп турар дээрзин чугаалаар апаар. Совет Эвилели делегей-биле харылзаазын улам калбарты бээрге, бистин политиктиг болгаш экономиктиг чажыттарывысты билип алыр дээш, разведкалар чаа-чаа аргаларны дилеп турар. Кем-херекти организастыы-биле үүлгедир чорук чуртта уламчылавышаан. Экономиктиг адырда аар кем-херек үүлгедишкини болуп турар. Түннел боду-ла мынчаар көргүзүп турар: мындыг байдалда КАК-че чөңгээлээшкин кылып турары чуртка байдалды чогумчударының хереө дээш сагыш салбайн турар кижилер-дир.

Күрүненин айыыл чок чорук органнарынга удур кампанияны өскүдериңге НКВД—МГБ-ниң (Иштики херектериң Улус комиссариады — Күрүненин айыыл чок чорук министерствозу) 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның өзезинде хоойлу-дүрүмүү үрээни дээш харыысалганы кандыг-даа барымдаа чок черге ам кээп КАК-ка хамаарыштыр көөр чорукту ажыглап турар. Айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазынга коргунчуг аар-сергe үе кааз шагда эткен. Аңаа дедир эглишкин турбас. Аңаа магадылалдарның бирээзи —сталинчи репрессияларның чылдарында чээрби муң ажыг чекистерниң амы-тынындан чарылганы.

Чуртта ажыл-херектиң дугайында херек кырында шынныг, хөөретпээн информацияны чыып ап турган болгаш, бистин ниитилелиниске шиитпирлиг өскерилгелерниң эргежок чугулазын хөй-хөй кижилерни мурнай чекистер билип каан дээрзин бүгүде шоолуг черле билбес. Ынчангаш эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктун идеяларын олар сеткилиниң ханызындан хүлээп алганнар, биске эде тургустунуушкун —ол дээрге бүгү угланыышкыннар талазы-биле, хамыктың мурнунда, разведкага, контрразведкага, кызыгаарны камгалаарынга, кем-херекти организастыы-биле үүлгедир чорук-биле, контрабанда, наркобизнес болгаш терроризм-биле демиселге ажылдың дээштиин бедидер-дир. Ол дээрге совет конституциялыг тургузугну идегелдиг камгалаары, совет хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарыдыр. Ол дээрге Комитеттиң бүгү кезектериниң ажыл-чорудулгазының хоойлужудулгалыг үндезинин быжыглаары-дыр. Эрге-хоойлулуг ниитилелге КАК органнарының дугайында ажык-чарлыг хоойлу херек. Ынчангаш ону дүрген хүлээп алыры дээш туржуп турар бис.

Эде тургустунуушкунга идиг бээрин, хөй национальдыг совет күрүненин догуннаашкынының үндезиннерин айыылга таварыштырып турар таарымча чок илерээшкиннерге идепкейлиг удур туржурун амгы үеде күрүненин айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары боттарының хүлээлгези кылдыр көрүп турар.

Ол нарын содулгаларны шиитпирлээринге олар чонбиле кады болур. Күрүненин айыыл чок чорук комитединиң чедишкиннинг ажыл-чорудулгазы ол чокта чедип алдынмас, ооң идепкейлиг деткимчезинге даяныр дээрзинге совет чекистер ханызы-биле бүзүрелдиг.

«ЧОВУЛАҢНЫ КӨРҮП ЧОР БИС»

«Бистер, эвээш санныг тывалар, частырыгны кылгаш, ол дээш буруувусту хоойлу мурнунга минип, эрттирип чор бис. Аравыста назы-хар талаазы-биле ангы-аңгы кижилер бар. Амгы ажык-чарлыг үеде херектен-даа кижиниң сөс-чугаазын дыңнаар, оларның дилээн хандырар апаар дээрзин зонаның даргалары лекция, беседа үезинде бо-ла тайылбырлаар-дыр. Ынчангаш Тываның удуртукчу даргаларынга бистиң салымчолдарывыс тоомча чок эвес боор деп үүлге идеген, олардан дуза дилеп, бо чагааны бижип олур бис. Депутаттар база бисти дыңнап, дузалаар боор.

Сөөлгү үеде байдал бисте нарыыдаан. Ылаңгыя топ солуннарга Тыва дугайында материалдар парлаттынып, «Орустарны тывалар Тывадан үндүр сывыртап турар» деп чугаа тарай бергенде, биске хамаарылга аажок баксырады. Ангы-аңгы нациялыг херектеннериин-даа, зонаның удуртукчуларын-даа талазындан дорамчылалга таваржып тур бис. Ажылдың эң-не кадыг, берге черлеринче бистерни, тыва-ларны, ыдалаар, аъш-чембиле кызагдаар, акша-телевирни кызырар апарды. Барып-барып херектеннериң ортузуида корум-чурумну, кижизидилге ажылын харыылаар даргалар безин «Че, кара тыва, ажылың дүрген кыл, норман күүсет, оон башка бо билир» дээш, резин кымчызын көргүзерге, кижи алаң кайгап ханмастыр. «Бистиң чонувусту чуртунардан үндүр кыскан силер, а бис силерден ынчаар негээр бис» дээр.

Черле ынчаш сөөлгү үеде бүгү зоналарда ажыл-сөөк ыдгажыр чоруктар аажок нептерээн.

Частырыгны кылган-даа болза, бистер тыва чонувуска херек бис. Бодувустуң төрээн черивистиң хөгжүлдеинге күжүвүс, деривис төп ажылдап чорза, ол-ла ажыктыг. Херектен-не кижи дээш оон хая көрүү бээрге, кайын болур. Бистиң аравыста херек эрттирип турар аңгы-аңгы нациялыг кижилерниң шииткелин төрээн черлеринге эрттирер кылдыр кыйгыртып эгелей берди. Ол кончуг-ла шын шиитпир. Бистиң республикавыстың депутаттары, чазаа кажан-иа ындыг шиитпир хүлээп алыр ирги деп манап артывыс. Эки-бандаа болза, чонуларның кежик-чамдыы болур солдарынарны соок уялардан кыйгыртып, базындырыг, дорамчылалдың аспаандан уштуп көрүнер.

Болук тыва солдардан.

Пермь область.

«ТЫВАЖЕ ЭГИДЕР БОЛЗА ААР...»

«Назы четпестер колониядындан эгелээш, Эвилелдиң зоналарынга хереевис эрттирип келдивис. Дыл-домакка чединмес кижилерге өске чоннарның төлөөлериниң аразынга чоруурy берге-ледир. Бот-боттарын билишпейн баргаш, чокшуп-даа алыр, аал-чурттан чагаа-хораа-даа үр чоруур, арай деп чедип келирге, кинрбейн баа баар. Ужуражылга деп үүлдүң дугайында шуут уткан улус-тур бис.

Кайы-бирээвисти бастып турда көрүп олурар эвес бис, болчуп чеде бээр-дир бис, оон чурум үрээн диртир, кеземчеге онаажыр.

Эвилел иштинде зоналарда көөрге, кем-херек үүлгеткен кижи-ле бодунуң черинге хереэн эрттирип турар боор-дур, а бистер-ле черчерниң ыраанче шөлуткен, аал-орандан аңгылаттынган чоруур-дур бис. Шак мынаан улус-тур бис.

Чолаачы О. Ималдай «О. Шынаа» совхозка хамааржыр 29-60 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-52 машинаны өзирик башкарып чорааш электри чагызынга барып шаштырган. Когаралды түкүн үндүрүп турар.

Сентябрь 21-де Улуг-Хем районга 65-33 ТВЛ дугаарлыг «Тувашвейбыт» каттыжышкынга хамааржыр УАЗ-452 машинаны чолаачы А. Ооржак өзирик чорааш, база-ла өзирик чораан В. Донгакка мундуруп каан. Сөөлүндээн удур келир шимчээшкин шыйыынче киир хадыткаш, «Москвич» машина-биле үскүлешкен. Үскүлежиишкининиң түнелинде үш хамаатыны эмнелгеде чыттырган, «Москвичиниң» бир пассажири кемдээнинден өлген.

Кызыл хоорайның үстүнде орукка эртип бар чыткан 90-65 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 машинадан А. Мон-Чүрек уулуп шыдавайн, андарган. Машинага частыр бүдүмелдерни чүдүрген чораан. Чолаачы В. Кривошеев база чүүктү үдел чораан В. Понедельник (ол база өзирик болган) янзы-бүрү чаданың кемдээшкиннерин алган.

Кады арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыштын түңнелинде Бай-Тайга районунуң «Бай-Тал» совхозунда малчынның дузалаачызы В. Дажий ол-ла совхозтуң малчыны Ш. Элегеге бижек-биле балыглаашкынны чедирген.

Мөңгүн-Тайга районда 17 дугаарлыг өрт кезээнге болган белүк арагалаашкын муңгаранчыг түнелдиг болган. Чолаачы В. Кара-оол чүрек дужунче бижек-биле балыглаткан. Ону санавиация-биле Кызылдың эмнелгезинде эккеп чыттырган.

Бай-Тайга районунуң девискээринге Б. Казырыктың коданыдан оон хууда 8 инээн оор алган. Р. Дамба, Н. Монгуш олар туттурган. Кайызы-даа Барыын-Хемчик районунуң чурттакчылары.

Бии-Хем районда Турая хоорайның Ленин кудумчузундан «Восход-3М» мотоциклди оорлаан. К. Д. болгаш Х. О. дээр назы четпээннер туттурганнар.

Сентябрь 23-түң дыңнадында Кара-Хөл суурга В. Көк-оолдуң эттедип өлүрткенинин дугайында дыңнаткан бис. Милицияның ажылдакчылары ук суурнуң чурттакчызы Н. Хомушкуну туткан.

Дежурный кезектерге бир хүнүнүң дургузунда биче хулиганнаашкын дээш 12 кижи, өзирик 21 кижи туттурган.

Анатолий САДОВОЙ.

Тенниг херим артындан чагаалар

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ЭЗИРИК ЭВЕС БОЛГАН БОЛЗА...

Сентябрь 22-23-түң дыштанар ийи хүннериңде ИХМ-ниң дежурный кезээнге ийи өлүрүүшкүн, мага-ботка 6 аар кемдээшкин чедириишкинин, 2 дээрбедекчи халдаашкын, 3 үптээшкин база күрүненин болгаш хуу өнчүнүн 14 оорлаашкынының дугайында медээлер чер-черлерде иштики херектер органнарындан келген. 6 кем-херек үүлгедишкинин соок чепсек ажыглап кылган, 8-ни өзирик турган үүлгеткен. Биче хулиганнаашкын дээш 28 кижи туттурган, 56 кижини өзириктер сергедир черлерге хондурган. КАИ ажылдакчылары машинаны өзирик башкарып чораан 10 чолаачыны туткан. 17 кем-херек үүлгедишкинин шалыпкын истээнинин түнелинде илереткен.

Кызыл хоорайга кады дыл былаашкаш, А. Усынин арагалаанының соонда аас-бодунуң кадайы Т. Ермолаеваны хөрээнче бижектээн. Когараан кижини эмнелгеге чыттырган.

Чадаана хоорайның Чүргүй-оол кудумчузунда бажыңның хериминиң иштинден С. Ооржактың өлүг мөчүү тывылган. Кады арагалаашкын үезинде шил буузундузу-биле өлүмүг балыглаан деп В. Куулар дээрзи каразыттырып турар.

Сут-Хөл районунуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң малчыны С. Монгуштуң хууда аъдын оор алган. О. Ооржак каразыттырып туттурган.

Ак-Довурак хоорайга К. Салчак бодунуң хууда «Москвич» машинаазы-биле удур келир шимчээшкин шыйыынче үне халыткаш, нефть базазынга хамааржыр автобус-биле үскүлешкен. Түнелинде «Москвич» машинаның чолаачызы база оон үш пассажири кемдээннер. Пассажирлериң бирээзи эмнелгеге амы-тынындан чарылган.

Чолаачы О. Ималдай «О. Шынаа» совхозка хамааржыр 29-60 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-52 машинаны өзирик башкарып чорааш электри чагызынга барып шаштырган. Когаралды түкүн үндүрүп турар.

Сентябрь 21-де Улуг-Хем районга 65-33 ТВЛ дугаарлыг «Тувашвейбыт» каттыжышкынга хамааржыр УАЗ-452 машинаны чолаачы А. Ооржак өзирик чорааш, база-ла өзирик чораан В. Донгакка мундуруп каан. Сөөлүндээн удур келир шимчээшкин шыйыынче киир хадыткаш, «Москвич» машина-биле үскүлешкен. Үскүлежиишкининиң түнелинде үш хамаатыны эмнелгеде чыттырган, «Москвичиниң» бир пассажири кемдээнинден өлген.

Кызыл хоорайның үстүнде орукка эртип бар чыткан 90-65 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 машинадан А. Мон-Чүрек уулуп шыдавайн, андарган. Машинага частыр бүдүмелдерни чүдүрген чораан. Чолаачы В. Кривошеев база чүүктү үдел чораан В. Понедельник (ол база өзирик болган) янзы-бүрү чаданың кемдээшкиннерин алган.

Кады арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыштын түңнелинде Бай-Тайга районунуң «Бай-Тал» совхозунда малчынның дузалаачызы В. Дажий ол-ла совхозтуң малчыны Ш. Элегеге бижек-биле балыглаашкынны чедирген.

Мөңгүн-Тайга районда 17 дугаарлыг өрт кезээнге болган белүк арагалаашкын муңгаранчыг түнелдиг болган. Чолаачы В. Кара-оол чүрек дужунче бижек-биле балыглаткан. Ону санавиация-биле Кызылдың эмнелгезинде эккеп чыттырган.

Бай-Тайга районунуң девискээринге Б. Казырыктың коданыдан оон хууда 8 инээн оор алган. Р. Дамба, Н. Монгуш олар туттурган. Кайызы-даа Барыын-Хемчик районунуң чурттакчылары.

Бии-Хем районда Турая хоорайның Ленин кудумчузундан «Восход-3М» мотоциклди оорлаан. К. Д. болгаш Х. О. дээр назы четпээннер туттурганнар.

Сентябрь 23-түң дыңнадында Кара-Хөл суурга В. Көк-оолдуң эттедип өлүрткенинин дугайында дыңнаткан бис. Милицияның ажылдакчылары ук суурнуң чурттакчызы Н. Хомушкуну туткан.

Дежурный кезектерге бир хүнүнүң дургузунда биче хулиганнаашкын дээш 12 кижи, өзирик 21 кижи туттурган.

Анатолий САДОВОЙ.

ТАРАК ИЖЕР, ТАРАА ДАЙНААР

Аъш-чем талазы-биле берге бо үеде кижи шаанда тываларның кылып чип чорааны, оон чоорту уттуп бар чыдары национал аъш-чеминиң дугайын бо-ла бодай бээр чүве-дир.

Баштай-ла тарак дугайы. Ону кылыры берге эвес. Сүт-ле бар болза, өг-бүле, бажың бүрүзү күзээр болза, кылып ап болур. Мал-маган чамдык улуста көвүдеп турар, сүттү совхозунга, садыг черлеринге-даа дужаап турар апарган, чайгы үеде ындыг-ла болгай.

Тарак дээрге ак чемден кылган болганда, кончуг хоолулуг, үнелиг чем деп бодаар мен. Кижи бодап көөрге, ында витаминнер хөй. Эрзин райпозунун столоваязынга таракты чыл санында чайгы үеде кылып алган, садып турар боор чорду. Ол эки-дир. Бичии оолдар 2-3 стаканны ишкеш, «Чаа, мен-даа тоттум» деп үнүп чорун турарын дыңнадым, көрдүм. Эрзиниң малчыннары черле тарак кылыр улус болчук. Ынчангаш олар ону канчалдыр, чүден кылырыл дээр дугайын кымдан артык эки билир. Эки үүлүү өөренип алыры кижи бүрүзүнге ажыктыг. Уруглар албан черлеринге, эмнелгелерге таракты, хойтпактыдаа кылып берип турза!

Ийиги айтырыым: чиңге-тараа. Бо национал чемивис база уттундуруп бар чыдыр ышкажыл. Бистин кол чемивистин бирээзи чиңге-тараа (хоо-тараа) ол чораан дизе, өскээртен келген улус база бистин аныяк-өскенивис-даа бүзүревес боор ийин. Чиңге-тарааны күзүн кезериниң бичии-ле мурнуу чарында көк-хевектеп чиир дээр ышкажыгай. Чыды кайы хире ийин! Чиңге-тараадан чөпек (кадык) база кылыр, дыка амданныг чем.

Чиңге-тарааны тарыыры биске илдеи-не эвээжээн. Бо дугайында бистин специалистеривис чүү деп бодап турар чүвел? Мурнунда база чиңге-тараа дугайында эштер солунга бижип турду. Аңаа Агроүлетпүрүнүн специалистери, совхозтарның-даа агрономнары харыылаар боор деп бодап, манап-ла турдум. Солунга кым-даа харыылавады.

Чиңге-тарааны тарыыры, ажаап өстүрери, кезип, бастырып алыры берге. Ону соолдурааш, хоорааш, соктап, белеткеп алыры база шүүттүг ажыл. Бирде-бирде бодаарга, бистин ажылга чаңчыкпаан ажы-төлүвүс ону шуут хоржок-даа болгу дег, ажылы улуг дээр аан. А херек кырында алыр болза, харын кончуг эки ажыл болгу дег. Кижи ажылга дадыгар, өөренир.

НАЦИОНАЛ ЧЕМНЕРИВИСТИҢ ДУГАЙЫН БАЗА УТТУП БОЛБАС УЖУРЛУГ БИС.

Моон соңгаар ажыл-агыйны башкарарының чаа аргазынче шилчээнде кижи бүрүзү ажылгыр, сагыңгыр, тывыңгыр болур ужурлуг. Ынчангаш совхозтарывыстан кым-на чиңге-тарааны тарывайн турарыл, оон үрезинин тыпсын, тарызын. Өстүрүп, ажаап алырга, ону алыр улус кайы хөй болур. Тыва улустуң шаандан тура национал чеми болур чиңге-тараа дугайын мурнунда Улуг-Хемден Сотпа Сүге-Маадыр, база кайыын болду, Андрей Чулдум-оол база бижээн улус. Ынчангаш чиңге-тарааның салым-чолунуң дугайында агроүлетпүр, совхозтарның специалистери тодаргай харыыны бээр боор деп идегээр-дир мен. Черле ынчаш бүгү-ле чүвени садыпсаарар аргаже шилчип турар нарын үеде чурттан турар болганывыста, бодувустуң национал чемнеривистиң дугайын база ыяк бодап, чогуур хемчеглерни алыр, а моон соңгаар даштыкы туризм дугайын база чугаалажып турар болгай бис. Тыва чон бодувустуң арнывысты көргүзер ужурлут бис.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.
Кызыл-Арыг суур.

Хомудалдың изи-биле

БИР АВТОМАШИНАНЫҢ «ТӨӨГҮЗҮ»

Меңээ ол шуут-ла ынча диди: «Республиканың бир удуртукчузу (адын база дорт адап турган) эрге-дужаалын ажыглап алгаш, депутат болгаш, ол черге машина аазаан кижи мен дээш, бистиң алыр деп турган машинавысты арай деп Москва чоогундан бээр чеже-чеже хонук иштинде ийи кижиге ээлчештир мундуруп чораан эккеп алырывыска, «хунаап алгаш», Мөңгүн-Тайгага аппарып берип каан. Ам канчаарыл?».

Каш хонук бурунгаар ажыл-албан ужун Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондарның ажылдаар кабинединге киреримге, үстүнде үүлдү чугаалаан кижи. Чүгле чугаалаан эвес, а солун черинден дуза дилээн. «УАЗ-469» деп адап чаңчыга бергенивис «чиик-караны» ол талыгырдан барып эккеп чораан ийи кижиниң бирээзи көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Х. В. Ензак-биле иелдирзинге солуп арнынга тодаргайы-биле шынын чыгыдып, чугаа кылыры сүмелээн кижи мен. Чөпшээрешкен улус.

Мындыг үүл сентябрь 9-та № 207 (14407) «Шынның» 2-ги арнынга «Шилилге соонда» деп эгелиг үнген чорду. Чогум улуг үүл кайын чаңгыс бүтпейн барган автомашина дугайында болган деп. Мында чугаа колдуунда институттуң филиалының амыдырал, ажыл-херээнге сөөлгү үеде кандыг үндезин өскерилгелер болганын, бо талазы-биле чамдык чугула хемчеглериниң канчаар боттанып турарынче угланган. Ол дугайында директор бистиң корреспондентивис Даваы Салчакка делгереңгей чугаалап берген кижи чораан. Оон кадында Хеймер-оол Опанович Ондар бо чылдың чазынында удурланыкчыларының аразынга кагжыр шилилгеге, чажыт бадылаашкынга киришкеш, аңаа тиилекчи болуп үнгеш. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директорунга соңгутканын база ында каксы чугаалап турар. Ол математика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы. Мурнунда Кызылда күрүненин педагогика институдунуң ректорунга база ажылдап турду.

Мындыг алдар-аттыг, аныяк-өскениң хүндүлүг дагдыныкчызы, республиканың совхозтарынга кол тускай эртемниглерни белеткээр дээди өөредилге чериниң удуртукчузунун сөглээн сөзү үнелиг болбас аргажок... Ынчалза-даа ам чугааның кол утказы демги-ле машинаже угланыр дээрзин баш удур номчукчуга сагындырган, ук үүлде чамдык домактарны катаптаарын автор маңаа чугула деп бодап турар: «Ырак-узак малчын коданарда ажылдап, чуртта турар ада-иелер-биле харылзаа тударынга ажыглаар «УАЗ-469» маркалыг чаа машинаны республиканың Агроүлетпүр эвилели биске тускайлаан. Ону Москвадан боттарывыс Кызылга эккээр чөпшээрелди алган турдувус. Бистиң ийи төлээвис узун оруктун ортузунга чорда, биске берген автомашинаның «думчуу» дедирленген. Ажыы-биле чугаалаарга, үстүкү албан-дужаалдыг даргаларның күштүг ыйыдыышкыны-биле хунаап алгаш, өскээр аппарган». Номчукчуну чалгаратпазы-биле борта кезек сөстерни эрттиришкеш, сөөлгү домаан номчуптаалы: «Чанывыста орар удуртукчулар ол хире кээргээр сеткил чок, «доң» баарлыг турда, Саян артында бисти баштаан институттуң төлээлери чогуур кичээнгей салбайн турар чылдагааны ында».

Бир-тээ, меңээ номчукчу кижиниң аас-биле хомудалы келген, демги хомудал арта бистин солуннуң арнынга «тамаландыр» парлаттына база берген чүве болганда, ону ыңаап, узун орукче аъттаныры албан апарган. Корреспондент кижиниң хереэ-ле ол—чонга чолдуг бараан болур, үгле улус-чону дээш ажылдаар. «Чону — чоорган, хөйү —хөйлеп». Орук аайлажып, «өскээр барган» машинаның изи-биле Мөңгүн-Тайгаже аъттанар деп турумда, редакция фактылары «чиглээн» өске база бир материалды холумга тутсуп каан. Журналист кижи бирде истекчи апаар дижири шын чорду. Кыска хуусаада чаргы-чаалылыг ийи хомудалдың ужурун дораан тып алчык мен.

Тыва көдээ ажыл-агыйлыг девискээр болганда кадрлар биске хөй-биле херек. Аңаа дээди эртемниг удуртукчу кадрлар дарганнаар ужурлуг черниң директору ырак-чоок малчын ада-иелер-биле быжыг харылзаа тудуксааш, кадыркаскактарга чоруур, тура дүшпес машина хереглээни чөп. Шом-Шум, Ишкин, Качык, Балыктыг-Бажы, Тоолайлыг... Шагның дорт эргилдезинде малчыннар турлаа болган берт черлер Тывавыста булуң санында болгай. Оода чадаарда республикадан дашкаар совхозтехникумнар безин турда, бисте филиалды. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун орта шефке алган чаңгыс-даа ажыл-агый чок. Ол хиреде дүгде кадр чок, мында чедишпес дижиринге ей бис деп орук ара самолётка ужуп бар чораан, бодап ордум. Ындында-ла берге байдалдыг, тургустунгаш үр болбаан, чаа-ла хөнүп орар, ачы-буянныг институдувустуң улуг коллективин мегелеп турар элдеп даргалар боор?... Тыва улус шында-ла «Ытче сөөк октаарда» ол хөөкүйнүң думчуун борбаннатпас» дижир. Башкының бүгү негелдези, хомудалының кол дөзү чогум-на бо, оон ажыглаан үлегер домаанда «чаштынып» чытканын кым билген дээр силер.

Номчукчуга билдингир болуру-биле маңаа чогуур тайылбыр кылыр, шыныдар бетинде баштай оларның кол утказын «ийи сөс-биле» допчулап көрейн. Машина чогум Мөңгүн-Тайга районда туруп турар ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң чагыы, хөрөнгизи-биле алдынган дээрзи бөгүн ылап тодараттынган. Ол талазы-биле чогуур документилер бар. А Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалынче тургустунган байдалды өөренип көргеш. Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң удуртукчулары (машина өскении дээрзин биле тура-ла) дузалаарын кызытканнар. Ам кым кымны ымзандырганы билдиве берди бе? Бо дугайында чогуур дугуржулга-даа турган дижир. Та «дугуржулганы» эчизинге четпейн барганындан чүве, та өзи эдин бериксевээни чылдагаан болганы ол, орук ара машинаның «думчуу» дедирленгени шын. Ынчангаш «чанывыста орар удуртукчулар ол хире «доң» баарлыг турда...» дээн домак далаштыг болган дээрзи чугаажок.

Чогум «...алган машинавысты холгаарлап турган, өскээр берип, аңаа-ла ымзандырып каан мындыгдыр ийин» деп сөстерни адрестээн, Хеймер-оол Опанович «каразып» турары, чугааның өзезинде атбажын мөңгө адап берип турганы республика удуртуктуларының бирээзинге база ужуражырым чайлаш чок апарган. Ол дарга бо төөгүге бичии-даа хамаарылга чок кижи болгай. Ындыг-даа болза, ол дөмудал үндезин дөстүг бе, үндезин чок бе дээрзин билир. Хунаашкан машинаны чогум кым төпшээредип алганын, оон кымга киргенин, кажан, кайа четкенин билир, бир сөс-биле, өзэн кымыл дээрзин бирден бирээ чокка чугаалап орду. Ындыг болганда үстүкү албан-дужаалдыг даргаларның күштүг ыйыдыышкыны-биле хунаап алгаш, өскээр аппарган дээр бодал бадыткаттынмайн барган. Харын-даа оон туржук, Х. О. Ондарның мында, Тывада хамаарылгалыг даргалары машинаны чогум өзүлүг өзэнинден «хунаап», «ыйыдып» турган дээрзин үстүнде каксы чугааладым.

Ам чугааны Мутур-Аксыынче угландырыптаал. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору С. Х. Мөңгүштүн РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, РСФСР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министри Г. В. Куликке бижээн дилээн ол хевээр маңаа киирээли (ынчан бо дарганың албан-дужаалы бөгүнгүзүнден арай өскээр адаттынып турган): «Күрүненин Агроүлетпүр комитединиң даргазы— РСФСР-ниң министри Г. В. Куликке. Дилег. Тыва АССР-ниң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозунуң директциязы биске бир «УАЗ-469» маркалыг автомобильден тускайлап бээрин силерден дилеп тур. Чүге дээрге ажыл-агыйывыс республика найысылалыңдан эк-не ырак, кадыр-берт, орук-чирии берге, бедик даглар хүрээлээн черде турар. Республиканың өске бүгү чурттакчылыг суурлары-биле аргыжарда чеже-чеже километр черни дескиниң чораан. Моол Арат Республиканың күрүне кызыгаарын таварты эртер бис. Ынчангаш биске быжыглаттынган техника ажыглалга четпейн чыткашла үрелир боор-дур. Бир чамдык малчыннарывыска чедер дээш хал-даш оюп чорувуста-ла, ыяап-ла 1-2 хонук хереглеттинер. Бистиң чогуур байдалывысты ханызы-биле өөренип көргеш, төлептиг харыыны берип, дилээвисти хандырар боор дээрзинге идегел артывыс».

Совхоз директору Самойлов Хилик-оолович Монгуш үстүнде дилегниң адаанга чүгле ат салып, таңма базып шыныткан эвес, «оозун хойлап алгаш», ал боду шүүт-ла ажыл-албан ужун Москва хоорайга чорааш, июнь айның 28-тин хүнүнде Г. В. Куликке киргеш, дилээниң ужур-чевун бирден бирээ чокка тайылбырлап берген. Дарга чоокку үеде бижик чорудуптарын аазаан. Удаткан чок Россияның кол агрохандырылгазынче. Тываның Агроүлетпүр эвилелинче, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директциязынче үш хоолгага адрестээн бижик чедип келген. Ында кыска болгаш тодазы-биле мынча деп каан: «Үлеттинмээн, арткан фондудан бир чиик «УАЗ-31512» автомобильди Тыва АССР-ниң Мөңгүн-Тайга районунда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка тускайлаар дугайында шынзылгадан кылгаш чорудар. Комитет даргазы Г. В. Кулик».

Маңаа артык тайылбыр херек чок аа. Үстүндээзинге немей база бирээ келген. Бо удаада Кызылдан: «УАЗ-31512» автомашинаны барып мунуп эккээрибиле бир чолаачыдан дарый чорудунар». Август айның 16-да совхозтуң төлөөлекчилери Кызылга Тываның агрохандырылга чериниге келгеш, «мурнадыпканнарын» дыңнааш, ээп чана бергеннер. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалындан үстүнде ады үнген Х. В. Ензак, бир чолаачы эштиг Москва чоогунда Щекино станциядан алыр дээн машинаазын сүрери-биле чорутканын дыңнааш, совхоз директору С. Х. Монгуш дарый шиитпирлиг хөделип тургаш, «думчуу дедирленген» машинаазын эгидип алган. Кижи күүү халас эвес, Щекиноодан Минусинск чедир машина эккелген ийи кижиниң чарыгдалы болур 340 рубльди филиалдың агар санынче совхоз шилчидип берген.

Ам автор бо үүлдүң тенчүзүнге улуг секти салыр бетинде Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутады Вадим Орамбалович Оюнга сөстү бээри чугула деп бодап турар. В. О. Оюн:

— Чогум машина маргылдаа чок ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң чүве. Ынчалза-даа маңаа дугуржулга турган. Шынында-ла ырак малчын ада-иелер-биле доктаамал харылзаа тудары эргежок чугула чүве болганда, ол «УАЗ»-ты филиалга берипкеш, алаттынган ажыл-агыйга 4-кү кварталда орнунга машина бээр болган улус бис. Ол дугайын совхоз директору С. Х. Монгушка-даа чугаалаан бис... Бүтпестей бээр хире боорга, Хеймер-оол Опанович-биле чугааны мындаа маңаа кылдым. Григорий Чоодуевичиге база бо дугайында тайылбырны берген кижи мен. Филиал биске кадрлар белеткеп берип турар болганда, болур-чогуур дузаны көргүзүп келген болгаш көргүзер-даа апаар бис.

«Думчуу» дедирленген машина талазы-биле силерниң меңээ хомудалынарга харыы мындыг түнелдиг болган ийин, Хеймер-оол Опанович...

Селип МОНГАЛ.

Күш-ажыл кичээли

Кызылда тос дугаар ортумак школага чордум. Ол школаның башкылары уругларны даштын шелдерде ойнаткан тур. Аңаа үжүглел байырлалы-даа болду. Хем кыдыы киргеш, туристеп ойнадылар-даа. Үш каът бажының бирги каъдында дерилгелиг өрээлдерни магадаан мен. Кызыл болгаш көккүр өңнерлиг дозунун чаагай чыды чытталып келир бир делгем өрээлде столдар кырында демир ызыртыр дөжүлерни быжыглаан. Аңаа сески класстың дангаар оолдары олурупту.

Башкызы оларга ол дөжүлерге чүнү кылырын тайылбырлады. Оолдар ону бижип ап ордулар. Оваарымчалыг болурунуң дугайында чугаа чоруп турду. Дөжүнүң аскын канчаар ажыдарыл? Баштай ону билип алыры чугула. Ооң соонда аңаа демирни канчаар ызыртырыл? Өөреникчи ону бодап алыр апаар.

ЧУРУКТА: Кызылдың тос дугаар ортумак школазының сески клазының оолдары күш-ажыл кичээлинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮҮЛГЕДИГЛЕРНИҢ ЯЛАЗЫ

Кызыл хоорайның улус суду дыңнадып тур

Шак мындыг эге-биле хоорайның улус судундан дыңнадыгларны неделяда бир катап чырыдып эгелээр бис. Аңаа ооң дургузунда көрген херектериң дутайында чугааны чорудар.

Сентябрь 10-дан 14-ке чедир Кызыл хоорайның улус суду 12 херекке хамаарышкан 15 кижини шиитген, бирээзин кем-херек харыысалгазындан хостаан.

Улус судьязы Е. Х. Оттук-оол, улус төлээлери З. Т. Монгуш, И. Н. Боргояков составтыг суд 1956 чылда төрүттүнген, мооң мурнунда янзы-бүрү кем-херек үүлгелиишкиннери дээш чоруп чораан С. Д. Монгуштуң херээн сайгарып көрген. Буруудатырып турар кижи бо чылдың апрель 30-де 15 шак үезинде бодунуң кадайы Е. Н. Монгуш-биле эзиртир арагалап алгаш, соозунуң иштинче бижектеп, амыдыңга айыылдыг аар кемдээшкинни чедирген. С. Д. Монгуш 4 чылда хосталгазын казыдып шиитирген, кеземче херээн шыңгыы чурумнуг колонияга эрттирер.

1958 чылда төрүттүнген, мооң мурнунда шиитирип чораан В. А. Малышкин бо чылдың июнь 21-де Улуг-Хемниң Горбунов ортуулуунга Контрашов дээрзибиле аас-дыл былаашкаш, ооң бажынче хеме эшкинжибиле ийи катап соккан. Когараан кижи амы-тынга айыылдыг кемдээн. Суд Малышкинни 4 чылга шыңгыы чурумнуг колонияга кеземче херээн эрттирер кылдыр шиитген.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, 1971 чылда төрүттүнген А. Д. Баазан хуу өнчү оорлааны дээш шиитирген. П. И. Костиниң «Жигули» машиназының чанындан эртип бар чыда, ол «Урал-Авто-2» приёмникти оорлап тургаш, ол-ла черинге шагдааларга туттурган. Баазан ийи чыл шенелдеге шиитирген. Суд ону өөредилгезин уламчылаарын хүлээткен болгаш шиитирген кижиниң мөзү-шынарының байдалын хайгааараарын милиция органнарынга дааскан.

1964 чылда төрүттүнген кайда-даа ажылдавайн турар М. О. Канчыыр июнь 20-де Кызыл хоорайның № 40 магазинининг чанынга Е. Ф. Винтовкинаның холуундан аъш-чем суккан пакетти ушта тыртып аппарган, херээженге 4 рубль 13 көпеектиң когаралын чедирген. Хамаатыларның дузазы-биле Канчыыр үптеп алган барааннары-биле кады кожа бажыңдан туттурган. Ол үүлгедии дээш Канчыыр ийи чыл шенелдеге шиитирген, ону албан күш-ажылга хаара тудары көрдүнген.

Июнь 3-те 1965 чылда төрүттүнген Л. Б. Ооржак эзирип алгаш, алгыш-кырыш үндүргеш, В. С. Мөчектиң хөрээнче ийи катап бижектээн. Алдынган балыглардан когараан кижи ол-ла черинге өлген. Улус судьязы Л. Д. Дамдын, улус төлээлери В. Б. Тумат, Е. Т. Дамба-Хуурак составтыг суд Ооржакты 7 чылга хосталгазын казып шиитген, кеземче херээн буруулуг кижи ниити чурумнуг колонияга эрттирер.

В. В. Пузанов, Н. М. Пяткевич, Ч. О. Баталова оларның квартираларын оорлап, оларга материалдыг каражаны чедиргени дээш 1970 чылда төрүттүнген, Эрги-Барлык суурнуң чурттакчызы Э. К. Сааяны ийи чыл шенелдеге шиитген. Ооң аңгыда, Э. К. Сааяны «Барлык» совхозтуң коллективи холга алырын дааскан.

1990 чылдың апрельде бөлүк күштээшкин кылганы дээш 1971 чылда төрүттүнген А. Н. Шойлан, 1971 чылда төрүттүнген А. О. Өртээл, 1970 чылда төрүттүнген В. К. Лопсан, 1972 чылда төрүттүнген С. С. Хайдын, 1973 чылда төрүттүнген А. С.-М. Шогжал оларны суд 5 чылдан 7 чылга чедир хосталгазын казып шиитген. Олар кеземче херээн шыңгыыраткан чурумнуг колонияга эрттирерлер.

Чыл дургузунда машинаны база катап эзирик башкарып чорааны дээш моон мурнунда 4 удаа шииттирип чораан М. М. Поминовту 5 чыл дургузунда автотранспорт башкарар эргезин казывышаан, 1 чылда хосталгазын казып шиитген. Ол моон мурнунда 3 катап шак-ла ындыг кем-херек үүлгедиишкиннери дээш шиити